

Зеленко І. П.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри конституційного, адміністративного та господарського права
Кіровоградського інституту державного та муніципального управління

Класичного приватного університету

ПОНЯТТЯ Й ПІДХОДИ ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПРЕЗУМПЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню багатоманітності підходів до класифікації правових презумпцій. Проаналізовано класифікації презумпцій. Приділено увагу недолікам і позитивним моментам запропонованих класифікацій, а також значенню класифікації презумпцій для юридичної науки та практики.

Ключові слова: правова презумпція, фактичні та правові презумпції, матеріальні і процесуальні презумпції, прямі й непрямі презумпції, спростовані та неспростовні презумпції.

Постановка проблеми. Презумпції є специфічною правовою формою не тільки для законодавства України, а й для інших правових систем сучасності. Протягом останніх десятиріч інтерес законодавця до цього законодавчого інструменту стабільно зростає.

Презумпції можна всі частіше зустріти в цивільному, податковому, адміністративному, кримінальному, цивільно-процесуальному праві та інших галузях законодавства.

Однак наявне нормативне забезпечення презумпцій не можна назвати задовільним. У законодавстві відсутня чітка позиція щодо ролі й місця правових презумпцій у регулюванні суспільних відносин. Найчастіше елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативних правових актів латентно, що ускладнює застосування презумпцій на практиці. Законодавче регулювання характеризується порушенням лінгвістичних вимог до форми вираження правових презумпцій, змішуванням різнопорядкових понять і термінів, застосуванням терміна «презумпція» до явищ, що такими не є [1, с. 6].

Незрозумілим залишається питання щодо нормативності правових презумпцій. Водночас класифікація, що використовується в теорії правових презумпцій, є одним зі способів пізнання досліджуваного правового явища та являє собою логічний процес зарахування правової презумпції до певного виду, відповідно до заздалегідь завданого критерію (підстави). Метою класифікації є більш глибоке й детальне вивчення цього інституту. Класифікація презумпцій дає змогу краще зрозуміти їх роль у правовому регулюванні, з'ясувати їх сутність і виробити рекомендації щодо їх практичного використання [2, с. 60–61].

У юридичній літературі за довгу історію існування презумпцій пропонувалися різноманітні критерії класифікації. З погляду З.М. Черніловського, види презумпцій настільки різноманітні, що не існує двох однакових книг з однаковим переліком [3, с. 98–104].

Вивченню правової презумпції присвячені праці В.К. Бабаєва, В.А. Булаєвського, В.П. Воложаніна, Г.Ф. Дормідонтова, В.І. Камінської, Д.І. Мейєра, Н.Ф. Качур, О.А. Кузнецові, В.А. Ойгензіхта, І.Г. Оршанського, Ю.А. Серікова, З.М. Черніловського, Д.М. Щокіна та ін.

У вітчизняній юриспруденції спроби класифікувати презумпції були зроблені О.М. Гаргат-Українчук, А.Й. Іван-

ським, В.П. Феннич. Зокрема, О.М. Гаргат-Українчук досліджував питання класифікації презумпцій у кримінальному процесі України. Прямі й непрямі доказові презумпції судового судочинства аналізує В.П. Феннич. Наукові розробки А.Й. Іванського присвячені розгляду класифікації презумпцій у фінансовому праві. Але теоретичного аналізу класифікації правових презумпцій ще не проводилося. Саме тому основною метою статті є дослідження проблеми класифікації презумпцій.

Вклад основного матеріалу дослідження. Юридична наука однією з природних підстав поділу презумпцій вважає факт закріплення цієї категорії в нормах права. Така класифікація передбачає їх поділ на фактичні та правові. Фактичні презумпції (їх ще називають загальнолюдськими – *praesumptiones hominis*) являють собою припущення, не закріплені в нормах права й у зв'язку з цим не зумовлюють юридичних наслідків [4, с. 98–121].

Існують два підходи щодо вищезазначеної класифікації: позитивний і негативний. Прибічниками позитивного підходу є Д.І. Мейєр, Г.Ф. Дормідонтов, В.І. Камінська, В.К. Бабаєв та ін. [5, с. 25]. Науковці виокремлюють фактичні презумпції та визнають за ними певні функції й роль у праві. Наприклад, Д.І. Мейєр, аналізуючи фактичні презумпції та посилаючись на французького юриста Дома, зазначає: «Усе, що відбувається природно та звично, вважається істинним, і, навпаки, незвичне й неістотне, що не доведено, не вважається істинним. На цьому побудовані припущення, що батько любить своїх дітей, що кожний переймається своїми справами, що платник є зобов'язаним, що люди діють відповідно до своїх правил і звичок, що кожний вчиняє згідно з розумом і тому виконує свої обов'язки» [4, с. 105].

Негативний підхід до фактичних презумпцій представлений М.С. Строговичем, Ю.М. Грошевим, В.А. Ойгензіхтом, О.В. Баулінім [6, с. 18]. Вони заперечують існування фактичних презумпцій, не визнають їх ролі у праві. Але такий підхід вважається хибним, тому що фактичні презумпції, хоча й не закріплені в нормах права, не спричинюють юридичних наслідків і не обов'язкові для суду, але мають певне правове значення.

Ми не можемо не погодитись з Ю.А. Серіковим, котрий вважає [7, с. 19], що фактичні правові презумпції мають право на існування. Це пов'язано з тим, що, по-перше, використовуються законодавцем під час створення правових норм як їх підстави або мотив. Так, норми, яка встановлює вік юридичної відповідальності, превалює фактичне припущення законодавця про нерозуміння особою своїх дій до цього віку. По-друге, деякі фактичні презумпції з часом закріплюються в нормах права та перетворюються на правові презумпції. Наприклад, у Сімейному кодексі закріплено презумпцію батьківства. Життєвий досвід установив правило, згідно з яким є підстави припускати батьком дитини особу, яка до народження дитини спільно проживала разом із матір'ю та вела з нею спільне господарство.

По-третє, правозастосовна діяльність використовує фактичні припущення як логічний засіб. Коли суд розглядає суперечку щодо будь-якої юридичної дії, він виходить із фактичного припущення про те, що дія вчинена особою в нормальному стані.

Поділ презумпцій на матеріально-правові та процесуально-правові є однією з відомих класифікацій. Але й до сьогодні в науці точаться суперечки щодо підстав розподілу на вищезазначені види й узагалі на обґрунтованість такої класифікації.

Наприклад, дореволюційні юристи не вирізняли матеріально-правових презумпцій, розглядаючи їх суто як інститут процесуального права. На думку В.А. Ойгензіхта, схожий підхід ми можемо бачити й серед радянських правознавців. Дослідник переконаний, не можна говорити, що в правовій літературі заперечувалося матеріально-правове значення презумпцій, але при визначенні цієї категорії науковці, по суті, не відходять від процесуальних ознак. Неправильна оцінка матеріально-правових презумпцій здійснюється й тому, що дуже часто вчені не бачать означених презумпцій, вважаючи їх процесуальними [6, с. 25].

У сучасній науці склалося два підходи до матеріально-правових презумпцій. Згідно з першим, до матеріально-правових презумпцій належать презумпції, закріплені в нормах матеріального права [8, с. 50]. Другий підхід передбачає, що не має значення, у яких нормах (матеріальних або процесуальних) закріплена презумпція, головне, щоб вона давала змогу вирішити цивільно-правову суперечку по суті [9, с. 99].

На поняття процесуальних презумпцій у науці також є два самостійних погляди. В.І. Камінська, Я.Л. Штутін, В.А. Ойгензіхт [8, с. 50; 6, с. 28–31; 9 с. 99] під процесуальною презумпцією розуміють процесуальні властивості матеріально-правової презумпції, які виявляються під час здійснення правосуддя. Як процесуальні властивості презумпцій виділяють такі: здатність впливати на предмет доказування, розподіляти обов'язок із доказування, звільняти сторону від доказування. Відповідно до розглянутого підходу, процесуальна презумпція розуміється як процесуальна сторона дії матеріально-правової презумпції під час розгляду справи в суді.

На думку В.К. Бабаєва до процесуальних презумпцій належать тільки ті, що закріплені в нормах процесуального права, у нормах судової процедури. Ділячи презумпції на матеріально-правові та процесуальні, він виходить із підстав розмежування галузей права на матеріальні й процесуальні, а також із службової ролі презумпцій. В.К. Бабаєв визначає, що якщо норма права є «первинним регулятором» суспільних відносин, містить правило, яке є підставою для вирішення справи по суті, то це – норма матеріального права. Якщо ж вона регулює порядок застосування норм матеріального права, то норма – процесуальна [10, с. 54].

Приєднуючись до думки Н.С. Караніної [11, с. 124], вважаємо, що зв'язок матеріально-правової презумпції з питанням доказів безумовний, цим вона схожа на процесуальну презумпцію. Але якщо процесуальна презумпція не виходить за межі цієї проблеми, то застосування матеріально-правової презумпції являє собою умовивід, що дає змогу зробити висновок про існування певного положення, установити певний факт, зв'язок фактів (факт смерті, факт вини) й має стосунок до невизначеного кола осіб.

Механізм дії презумпції залежить від її виду. Процесуальна презумпція завжди виходить із правової норми й розподіляє тягар доказування не приблизно, а точно, тоді як матеріально-правова презумпція може вступити в дію тільки при доведенні умов її застосування. Тобто, для того щоб визнати наявність презумпції, необхідні певні умови; тому з практич-

ною метою необхідно розрізняти презюмовані факти й факти, які є умовами застосування презумпцій. Механізм дії матеріально-правової презумпції дає підстави дійти висновку, що цей вид презумпцій можна спростувати, довести відсутність фактів, за наявності яких застосовується презумпція. Прикладом матеріально-правової презумпції може бути норма ч. II ст. 1048 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), з якої виходить, що договір позики вважається безпроцентним, якщо він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує п'ятдесятикратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний зі здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією зі сторін [12].

Але є презумпції, які належать як до матеріальних, так і процесуальних галузей права. Так, презумпція «дієздатності повнолітнього» для матеріального права визначає суб'єкт правовідносин, а для процесуального – звільнення від доведення факту дієздатності [9, с. 28].

У зв'язку з тим, що в науці немає єдиного підходу до розуміння матеріально-правових і процесуальних презумпцій, є сенс при розмежуванні цих категорій застосовувати галузевий критерій, запропонований В.К. Бабаєвим. Позитивним щодо зазначеного поділу презумпцій є те, що він дає змогу уникнути проблеми невизначеності термінів, тому що науковці розуміють під одним і тим самим поняттям різні явища. Виходячи з такої класифікації, матеріально-правовим презумпціям притаманні дві категорії властивостей: безпосередньо матеріально-правові та процесуальні. Беззаперечним у науці є процесуальне значення презумпцій. Вважається, що будь-яка презумпція впливає на розподіл тягаря доказування, який здійснює не сама презумпція, а висновок з неї, причому не завжди наявний і не завжди обов'язковий. Отже, процесуальним значенням будь-якої правової презумпції є вирішення ситуації невизначеності (якщо й доки інше не встановлене, визнається презюмований факт), що насправді не вказує на носія тягаря доказування. Матеріально-правовий аспект презумпції – установлення визначеного юридичного факту, який впливає на зміст матеріальних правовідносин. В.К. Бабаєв вважав, що будь-яка презумпція має й матеріально-правове значення і процесуальне, але є презумпції, які мають тільки процесуальне значення [10, с. 76].

За можливість спростування презумпції можна поділити на спростовні й неспростовні. Спростовні (умовні, заперечні) презумпції – припущення, що приймаються за істину до надання доказів протилежного. Закон передбачає можливість їх заперечення. Неспростовні (безумовні, незаперечні) презумпції – припущення, що приймаються за істину без можливості їх заперечення. Закріплювані ними правила вважаються істинними, безумовними і спростуванню не допускаються за жодних обставин [13, с. 69].

Спростовні презумпції не викликають у науковців будь-яких суперечок, тому що вони є приблизним узагальненням, не оголошують встановленого та регульованого ними положення беззаперечною істиною. Закріплюючи ці презумпції, закон надає всі можливості або підтвердити, або спростувати їх. Наприклад, суддя, котрий ухвалив по справі обвинувальний вирок, спростовує презумпцію невинуватості стосовно конкретного випадку. У такому разі істина досягнута, припущення про невинуватість конкретної людини спростоване, але ж презумпція невинуватості продовжує діяти, оскільки відносно інших осіб вона залишається непорушною. При цьому вона є гарантією прав і інтересів підозрюваного й обвинуваченого, стимулює досягнення істини у кримінальній справі [14, с. 268].

Дискусійним у науці та практиці є питання стосовно безумовних презумпцій. Одна група правознавців негативно ставиться до їх застосування, вважаючи несумісним наявність принципу об'єктивної істини та вірогідних припущень, які не підлягають навіть обговоренню [9, с. 105]; інші, хоча й визнають факт їх використання в процесуальній діяльності, але зазначають, що сфера їх дії наближена до сфери дії юридичних фікцій [8, с. 49–52]; треті виділяють неспростовні презумпції в окремий вид презумпцій [15, с. 10].

Погоджуючись з думкою Б.А. Булаєвського, що презумпція по своїй суті спростована, тому що в ній закладено припущення й обумовлена ним можливість його спростувати, вважаємо, що зазначена класифікація може бути використана не тільки стосовно презумпцій, а й усіх інших юридичних конструкцій, що базуються на передбаченнях можливого.

Напевне, коли згадується неспростовна презумпція, ідеться про особливу правову конструкцію, що базується як презумпція на припущеннях. Використання терміна «презумпція» в цьому випадку є традицією [16, с. 83].

Неспростовні конструкції, які базуються на припущенні, не повинні називатися презумпціями. Зазначене положення стосується неспростовних презумпцій – юридичних конструкцій, що є неспростовними штучно, зазвичай, на потребу суспільного порядку. Так, В.К. Бабаєв вважає, якщо спростування не відповідає інтересам панівного класу, то законодавець під час її закріплення не встановлює можливості її спростування, що пояснює наявність у праві неспростовних презумпцій [10, с. 15]. Але з часом так звана неспростовна презумпція за волею законодавця може стати презумпцією, сутнісною характеристикою якої є спростування. Можливість трансформації неспростовних презумпцій у презумпції є одним із аргументів щодо відмінності їх від фікцій, що конструюються на підставі припущення [16, с. 80].

Значення неспростовних конструкцій не можна заперечити, воно полягає в тому, що неспростовні конструкції слугують суспільним інтересам і потребам юридичної практики. Кількість таких ситуацій обмежена й спрямована на охорону прав громадян. Так, однією з відомих неспростовних презумпцій є презумпція невідповідальності осіб, що не досягли віку кримінальної [17], адміністративної [18] або цивільно-правової відповідальності [12].

Поділ презумпцій на прямі й непрямі пов'язаний із формою закріплення презумпцій у нормах права та семантичного набору слів у презумптивному положенні. Цінність цієї класифікації полягає в демонстрації багатоманітності засобів вираження презумпцій у нормах права.

Зазвичай, у нормах права пряме зазначення юридичних конструкцій презумпціями зустрічається рідко. Це пов'язано насамперед із недостатньою розробленістю теорії правових презумпцій, а по-друге, відсутністю однакового розуміння вказаного поняття. Як наслідок, обережне використання спеціальної термінології в нормативних актах. Крім того, труднощі зумовлені пошуком лаконічного вираження суті окремих презумпцій [16, с. 81].

В.К. Бабаєв зазначає, що про пряму презумпцію можна говорити тоді, коли норма права містить у собі безпосередньо презумптивне положення [10, с. 17]. У таких нормах можна зустріти вирази: «...поки не доведено інше...», «...вважається...», «...якщо не доведено...», «...припускається...» тощо [7, с. 30]. Наприклад, у ст. 1166 ЦК України зазначається, що особа, яка завдала шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоду завдано не з її вини [12]. Інколи в нормі права є термін «презумпція» або він може знаходитися в назві

статті. Виходячи з цих словосполучень, указують на так звані «форми (варіанти)» закріплення прямої презумпції [7, с. 30]. Значення прямої презумпції вбачається в тому, що вона як засіб правотворчості допомагає вирішити одноманітно й ґрунтовано типову ситуацію невизначеності.

Непряма презумпція, як вважає В.К. Бабаєв, – це така презумпція, де презумптивне положення не викладається безпосередньо в нормі права, але його можна вивести шляхом умовиводу [10, с. 17]. Так, до непрямих презумпцій можна зарахувати презумпції добросовісності набувача речі, користування чужими грошовими засобами у зв'язку з їх неправомірним притриманням [12] тощо.

Вище розглянуті класифікації презумпцій вважаються класичними. У літературі можна зустріти інші (авторські) види класифікацій. Наприклад, З.М. Черніловський ділить презумпції на негативні й позитивні [3, с. 102].

Н.С. Каранина підставою поділу презумпцій вважає структурно-ієрархічний критерій законодавства й вирізняє таке: міжнародно-правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативно-правових актах, локальні [11, с. 27]. Ю.А. Серіков пропонує класифікацію презумпцій залежно від обов'язковості презюмованого факту для суду. Він виходить із того, що існують презумпції, де після встановлення факту-підстави суд на свій розсуд вирішує питання про застосування презюмованого факту. Відповідно, автор ділить презумпції на імперативні й диспозитивні [7, с. 10].

Висновки. Отже, слід зробити висновки, що підставою для класифікації повинна бути істотна ознака, яка для тієї чи іншої групи фактів, явищ є визначальною настільки, що від неї залежать і визначаються всі інші ознаки цієї групи фактів, явищ. Такими ознаками класифікації, від яких залежить сутність досліджуваних явищ, є закріпленість презумпцій у законі або їх властивість бути природним логічним наслідком закону, мати якість спростованості або нести в собі кінцеві висновки, бути підставою для вирішення справи по суті або регулювати порядок застосування норм права. Ці найбільш істотні ознаки класифікації забезпечують сталість місця для кожної презумпції, з них виходять усі інші ознаки. Нестандартні підстави не є класифікацією в її науковому розумінні, а поділ за ознакою, істотною для якої-небудь практичної мети [19, с. 35].

Тому вважаємо, що виникнення нових класифікацій презумпцій може призвести до ще більш ускладненого розуміння сутності цього явища й використання його в юридичній практиці.

Література:

1. Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.С. Каранина. – М., 2006. – 164 с.
2. Щекин Д.М. Юридические презумпции в налоговом праве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14. / Д.М. Щекин. – М., 2001. – 200 с.
3. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права / З.М. Черниловский // Советское государство и право. – 1984. – № 1 – С. 98–104.
4. Мейер Д.И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях / Д.И. Мейер // Мейер Д.И. Избранные произведения по гражданскому праву / Д.И. Мейер. – М., 2003. – 400 с.
5. Дормидонтов Г.Ф. Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций / Г.Ф. Дормидонтов. – Казань, 1985. – 183 с.
6. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе, 1976. – 190 с.
7. Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю.А. Сериков. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 184 с.

8. Каминская В.И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В.И. Каминская. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 132 с.
9. Штутин Я.Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я.Л. Штутин – М. : Госюриздат, 1963. – 186 с.
10. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве : [учебное пособие] / В.К. Бабаев. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. – 124 с.
11. Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / Н.С. Каранина. – М., 2006. – 164 с.
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.
13. Крымов А.А. Правовые презумпции в уголовном процессе : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. / А.А. Крымов. – М., 1999. – 215 с.
14. Гаргат-Українчук О.М. Класифікація правових презумпцій у кримінальному процесі України / О.М. Гаргат-Українчук // Університетські наукові записки. – 2009. – № 2 (30). – С. 265–270.
15. Гурвич М. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. Гурвич // Советская юстиция. – 1969. – № 12. – С. 8–10.
16. Булаевский Б.А. Классификация правовых презумпций / Б.А. Булаевский // Журнал российского права. – 2010. – № 11. – С. 74–83.
17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № № 25–26. – Ст. 131.
18. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
19. Панько К.К. Классификация презумпций в механизме уголовного законотворчества и ее значение / К.К. Панько // Адвокатская практика. – 2006. – № 1. – С. 33–37.

Зеленко И. П. Понятия и подходы к классификации презумпции

Аннотация. Статья посвящена исследованию многообразия подходов к классификации правовых презумпций. Проанализированы классификации презумпций. Уделено внимание недостаткам и положительным моментам предложенных классификаций, а также значению классификации презумпций для юридической науки и практики.

Ключевые слова: правовая презумпция, фактические и правовые презумпции, материальные и процессуальные презумпции, прямые и косвенные презумпции, опровержимые и неопровержимые презумпции.

Zelenko I. Concepts and approaches to classification presumptions

Summary. The article researches the variety of approaches to the classification of legal presumptions. The author has analyzed the classification of presumptions. It was also paid much attention to the negative and positive aspects of the proposed classification and its value for legal science and practice.

Key words: legal presumptions, factual and legal presumption, substantive presumption and procedural presumption, direct and indirect presumption, rebuttable and irrebuttable presumption.